

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASI (Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıl yaradıcılığı əsasında)

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Qardaşxan Nəhmət oğlu Əzizxanlı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2021

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı (Dillər və ədəbiyyatlar) departamentində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İslam Eynəli oğlu Qəribov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afina Əflatun qızı Məmmədli
(Barmanbay)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aida Ramiz qızı Mirzəyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05— Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycan poeziyasının keyfiyyətə yeniləşməsində, fərqli bir məzmun kəsb etməsində ədəbiyyata yeni gələn nəsillərin yaradıcılığı mühüm yer tutur. Poeziyada geniş əksini tapan vətənpərvərlik, millilik və milli kimlik ideyaları onu vətəndaşlıq lirikası kimi əsaslandırmağa imkan verir. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Nəriman Həsənzadə, Tofiq Bayram, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətinin, ictimai-sosial həyatın motivlərinin bədii ifadəsi ilə yanaşı, mənəvi-milli birliyə çağırış və ictimai şüur elementlərinin səslənməsi özünü göstərir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bu şairlərin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən araşdırmış, onların poeziyaya gətirdikləri yenilikləri təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Lakin “altmışıncılar nəsli”nə mənsub olan şairlərin yaradıcılığında elə aktual problemlər və məsələlər olmuşdur ki, onlar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Həmin dövəndə “vətəndaşlıq” lirik təsvirdən daha çox bir vəzifə kimi meydana çıxmış və yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir.

Bir şəxsiyyətin sənətkar və vətəndaş olması üçün onun lirik düşüncələri ilə yanaşı, həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzinə malik olması gərəkdir. Şairin bu iki sferanı təmsil etməsi isə onun yaradıcılığında sintetik təfəkkürün ifadə olunmasını şərtləndirir. Dissertasiyada yaradıcılıqlarına müraciət etdiyimiz şairlər– Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıl orijinal üsluba malik olmaqla yanaşı, dövrün, ictimai mühitin tərcümanı kimi ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olmuşlar. Buna görə də onların yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, şeirlərini təhlil etmək və çağdaş ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən dəyərləndirməyə, həm də “altmışıncılar nəsli”nin ədəbi yaradıcılığını elmi şəkildə öyrənməyə xidmət edir.

Mövzunun aktuallığı, həm də onunla şərtlənir ki, bu şairlər mənsub olduqları nəslin görkəmli nümayəndələri olmaqla yanaşı, vətəndaş şairlərin ən öncülləri cərgəsində yer tuturlar. M.Arazın

“Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Gülə məktub”, “Bizi Vətən çağırır”, “İnsan qayalar”, “Oxuyan Təbriz”, S.Tahirin “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Mən”, “Öləndə”, “Anam Nəsimə–qızım Nəsimə”, M.İsmayılın “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Ağacdələn, döy qapımı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiyə bölünməz” və başqa şeirləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının nümunələrindən sayılır, – qaldırdıqları problemlər onların yaradıcılığında vətəndaş lirikasının öyrənilməsini aktuallaşdıran keyfiyyətlərdəndir. Onların tədqiqata cəlb edilən vətəndaşlıq lirikasında sələflərində olmayan rəmzi-metaforuk çalarlar, fərqli bir fəlsəfi-poetik düzən var. Bu şairlərin çağırış xarakterli şeirlərində belə obrazlılıq unudulmur. Azərbaycan gəncinin bir vətəndaş olaraq yetişməsində həmin şeirlər müstəsna rola malikdir.

Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası XX əsr ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq milli-ədəbi irs baxımından araşdırılmışdır. Bu mövzu İ.Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları” (Bakı: Yazıçı, 1984), V.Yusiflinin “Poeziyanın yolları və illəri” (Bakı: Mütərcim, 2009), V.Osmanlının “Azərbaycan romantizmi” (Bakı: Elm, 2 cildə, I cild–2010; II cild–2014), V.Əyyubun “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” (Bakı: Elm və təhsil, 2017) və başqa əsərlərdə işlənsə də, bütövlükdə mövzu ətraflı şəkildə təhlil olunmamışdır. Adətən, tədqiqatçılar poeziyada vətəndaşlıq lirikasının ədəbiyyatdakı mövqeyini, bədii ideyaların inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, vətəndaşlıq lirikası xalq həyatı ilə nəfəs almış, zamanın irəli sürdüyü problemlərin, milli arzuların bədii əksinə çevrilə bilmişdir.

Tədqiqatçılar XX əsr vətəndaşlıq lirikasında geniş əksini tapan “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin mahiyyətini açmağa cəhd etmiş, onun nikbinliklə necə əvəzlənməsini, gələcəyə optimist münasibətin məzmununu izah etmiş və onun meydana çıxma səbəbləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyatşünaslar XX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan

Bəxtiyar Vahabzadə (“Gülüstan”, “Ana dili”, “Latın dili”), Əli Kərim (“Azərbaycan”, “Babəkin qolları”), Xəlil Rza Ulutürk (“Davam edir 37”, “Qalx ayağa, Azərbaycan”), Cəbir Novruz (“İnsan himnləri”), Nəriman Həsənzadə (“Sərhəd və ürək”, “Söhrab”), Musa Yaqub (“Vətən”, “Yaxşı ki, sən varsan”) və digər şairlərin bir sıra əsərlərini vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunəsi kimi səciyyələndirmişlər.

XX əsrin ikinci yarısında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılın yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası nəinki fəlsəfi ümumiləşdirmə, hətta bu şairlərin şəxsi iradəsi səviyyəsində özünü göstərdi. Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ən yüksək səviyyəyə qaldırıldı. Bu mənada vətəndaşlıq lirikasını, həm də insanlıq, insanşünaslıq lirikası adlandırmaq olar, çünki onların şeirlərində vətəndaşlıq, eyni zamanda insanşünaslıq kimi anlaşılr.

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının estetik prinsipləri, mövzu əlvanlığı, ideya istiqaməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, özünəməxsus fərdi poetik üslubları onların poetik düşüncəsi, ideya-emosional pafosu, bənzərsiz obrazları və s. orijinal poetik məziyyətləri ilə bütöv şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl lirikasının mövzu və ideya zənginliyini aşkara çıxarmağa, onların vətəndaşlıq mövqeyinin geniş elmi təhlilini verməyə çalışmışıq.

M.Araz və S.Tahir yaradıcılığı haqqında vətəndaşlıq lirikası prizmasından bəzi araşdırmalar aparılmışdır. İ.Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz”, “Məmməd Araz”, Ə.Xəlilovun “Məmməd Araz dühası”, V.Arzumanlının “Ömürdən yarpaqlar”, G. Pənəhin “Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası”, V.Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” adlı tədqiqatlarında onların yaradıcılığı müxtəlif rakurslardan araşdırılmışdır. M.İsmayıl yaradıcılığına bir çox məqalələr həsr olunmuşdur. Bu şairlərin içində M.Arazın bənzərsiz poeziyası daha çox tədqiq edilmişdir.

Bütövlükdə, M.Araz istisna olunmaqla, bu şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası geniş şəkildə araşdırılmamış, tam şəkildə təhlil obyektı olmamışdır. Beləliklə, hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasındakı mövzu və problematika genişliyi, obraz zənginliyi, üslub orijinallığı və digər bədii xüsusiyyətlər onların yaradıcılığına yeni baxışın olmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. M.Araz, S.Tahir və

M.İsmayılın yaradıcılığı, onların vətəndaşlıq lirikası habelə, ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusən də XX əsrin 50-60-cı illərdən sonrakı dövr ədəbiyyatı tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasından bəhs edən ədəbi-tənqidi məqalələr, elmi-bədii ədəbiyyatlar, həmçinin bu məsələyə həsr olunmuş elmi-nəzəri fikirlər araşdırmanın predmeti olmuşdur.

Dissertasiya işində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq pafoslu poetik yaradıcılığı, həmçinin mövcud dissertasiya və monoqrafiyalar, yeri gəldikcə, mətbuat orqanları, habelə arxiv materialları, qismən də türk qövmləri poeziyası əhatəsi, poetik nümunələrin təhlili əsasında ictimai-siyasi mühitin xarakterinin təsviri, dövrün özünəməxsusluğunun analiz edilməsi, vətəndaşlıq lirikasının, yaradıcı pafosun yönəldiyi mənəvi-elmi istiqamətlər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, habelə qarşıya qoyulan problemlərlə bağlı mövcud bədii, elmi, tənqidi materiallar araşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası problemlərinin elmi-nəzəri təhlilini aparmaq, lirik “mən”in tədqiqat obyektimiz olan mövzu baxımından bədii inikas xüsusiyyətlərini, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının əsas əlamətlərini müəyyənləşdirərək üzə çıxartmaq, elmi təhlilə cəlb etmək tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı əsas vəzifələr həll olunur:

–Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsaslarına nəzər yetirmək və vətəndaşlıq lirikasını araşdırmaq yönündə aparılan tədqiqatların rolunu müəyyən etmək;

–Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarını araşdırmaq və hər üç şairin

yaradıcılığının vətəndaşlıq lirikasına nəzərən araşdırılmasına münasibət bildirmək;

–Hər üç şairin yaradıcılığında “Vətən” mövzusuna yeni poetik yanaşmanın və lirik düşüncədə vətənpərvərliyin özünəməxsus inikasının təhlilini vermək;

–Onların vətəndaşlıq lirikasının yeni çalarlarını, elmi-poetik

xarakterini müəyyənləşdirmək;

–Bu şairlərin ictimai hadisələrə bədii-estetik münasibətini aydınlaşdırmaq və yaradıcılıqlarında azərbaycançılıq ideyasını, vətəndaşlıq lirikasındakı əsas xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb etmək;

–Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmaq;

–Onların vətəndaşlıq lirikasında milli birlik ideyasının motivlərini təhlil

etmək, milli məfkurənin, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında oynadıqları rolunu açıb göstərmək;

– Hər üç şairin yaradıcılığında Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsinin analizini vermək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində tədqiqat metodologiyasını tarixi-bədii, elmi-təsviri, tipoloji-müqayisəli tədqiqat üsulları təşkil edir. Dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yeni tədqiqatçılıq prinsiplərinə, qarşılaşdırma metodlarına, elmi və nəzəri ümumiləşdirmə üsullarına və problematik tədqiqat metoduna istinad edilmiş, aparılan tədqiqat azərbaycançılıq mövqeyindən səciyyələndirilmiş, milli tendensiya əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işində vətəndaşlıq lirikası mövzusunda araşdırmalar aparmış İ.Həbibbəyli, V.Osmanlı, V.Yusifli, V.Əyyub, eyni zamanda, V.Q.Belinski, N.Bualo, A.F.Losev, Y.M.Lotman kimi dünya miqyaslı alimlərin müvafiq əsərlərinə müraciət edilmiş, onların təhlil və elmi yanaşmalarına istinad olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılmışdır:

– M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl öz yaradıcılığında ədəbi-bədii söz sənətinin aparıcı mövzusu olan insan fenomeninə baxışda fərqli prinsiplər;

– 1960-cı illərdən ictimai fərdin üzləşdiyi əsas problemləri ehtiva edən vətəndaşlıq lirikasında insan konsepsiyası;

–M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın silsilə şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyası;

–Onların qəhrəmanında milli məfkurə və azərbaycançılıq ideyası;

–XX əsrin sonunda insan mənəviyyatında yaranan dərin böhran və insanın özgələşməsi ilə bağlı ədəbi fikirdə yaranan dekadent meyillər,

pessimist əhval-ruhiyyənin dəf olunması;

–M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığında antihumanist ideologiyaya qarşı ardıcıl və kəskin işşaedici mövqe;

–Milli-tarixi keçmişə müraciət, habelə azərbaycançılıq ideyası;

–İctimai həyatın ziddiyyətli və mürəkkəb gerçəkliyi;

–Lirikada vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları və bədii xüsusiyyətləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası vətəndaşlıq mövqeyindən tədqiq edilərkən aşağıdakı elmi yeniliklərə nail olunmuşdur:

–Hər üç şairin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ilk dəfə analiz üsulu ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq təhlil edilmişdir;

–Onların ənənəvi bədii təsvir və tərənnümdən fərqli yaradıcılıqlarında vətən mövzusunun yeni poetik ifadəsi elmi şəkildə araşdırılmış, ictimai şüurun, milli məfkurənin formalaşmasında rolu göstərilmişdir;

–Araşdırma obyektimiz olan şairlərin vətəndaşlıq lirikası haqqında söylənilmiş ayrı-ayrı fikirlər və mülahizələr, aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmişdir;

–Bu şairlərdən hər birinin lirikasında vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir;

–Bu şairlərin ədəbi prosesdəki yeri və mövqeyi vətəndaşlıq konsepti kontekstində müəyyənəşdirilmişdir;

–Elmi işin yeniliyi, eyni zamanda, problemin qoyuluşunda və işlənmə tərzindədir. Dissertasiyada vətəndaş lirikasının vətəndaşlıq xarakterini təyin edən, onu səciyyələndirən ən əsas motivlərin və onların ətrafında deyilmiş fikirlərin elmi-nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsinə cəhd edilmişdir;

–Dissertasiyanın “Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan ideali” adlı 3-cü fəslinin “Vətən mövzusunə yeni poetik baxış”, “Bütöv Azərbaycan ideyası probleminin poetik inikası və rəməzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi” kimi paraqraflarında çıxarılan nəticələr elmi yeniliklər sırasına daxildir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi qan yaddaşının, dövlətçilik atributlarının qorunması, gənc nəslin

vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması baxımından vətəndaşlıq lirikasının öyrənilməsinin əhəmiyyətini ortaya çıxarır. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının Azərbaycan poeziyasındakı yerinə və həyatımızdakı roluna aydınlıq gətirir, bu sahədə aparılan tədqiqatların, həmçinin elmi-nəzəri təfəkkürün zənginləşməsinə öz töhfəsini verir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, vətənpərvərlik mövzusunda tədris materiallarının, orta və ali məktəblər üçün müvafiq dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Xəzər Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” (Dillər və ədəbiyyatlar) departamentində yerinə yetirilmişdir. Müəllifin dissertasiya işində əldə etdiyi əsas nəticə və yeniliklər onun ölkə daxilində və xaricində Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məqalə və tezis şəklində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) departamentində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, hər biri iki paragrafa bölünməklə üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 14.592, I fəsil 62.491, II fəsil 51.676, III fəsil 94.699, nəticə 6.902 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 230.321 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılırlıqla işlənmə dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, elmi işin işarə ilə həcmi göstərilməklə quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **“Poeziyada vətəndaşlıq lirikası: ideya-estetik yanaşma aspektləri”** adlanan birinci fəslı **“Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları”** və **“Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları”** paraqraflarına bölünür. **“Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları”** adlı birinci paraqrafda ən əvvəl lirik təfəkkürdən, lirik şeirin insanın hiss və həyəcanından doğmasından, lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi əlaqə olmasından söz açılır. Göstərilir ki, əslində bəşər tarixində döyüş və mübarizə qədər lirik düşüncə və şairlər də böyük rol oynamışdır. Hətta dini dünyagörüşlərin özü də lirik təfəkkürlə bağlı idi. Buna görə də ilk ekzegezaların tarixi Homerin məşhur poemaları ilə bağlıdır. İlk təfsirin tarixi şifahi xalq yaradıcılığından başladığı kimi, interpretasiyaların tarixi də sinkretik düşüncədən qaynaqlanır. Homerin əsərlərindən oxuyan şair-nəğməkarların (rapsodların) yaradıcılığı ilkin şifahi interpretasiyalar idi. Orta Asıyanın türk tayfalarında akınların, baxşılının, yaxud baksilərin, qazaxlarda jırçılının, qədim kəltlərdə bardların, Ukraynada kobzarların, Almaniyada meysterzingerlərin, Fransada trubadurların, truverlərin İngiltərədə menestrellərin yaratdıqları sinkretik sənət lirik təfəkkürün inkişafında rolunu oynamışdır. Müxtəlif forma və məzmunlu Şərq dastanları da təqlidin, mimesisin (Aristotel) ilkin variantları kimi poetik məzmunu əks etdirmişdir.

Vətəndaşlıq ideyası lirika obyektinə çevrilməmişdən əvvəl bir vəzifə tək, məsuliyyət daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin xüsusi formada sosial fərd kimi təşəkkülünü tələb edir. Vətəndaş şair ictimai hadisələrə aktiv reaksiya verir. O, xalqın arzu və istəklərinin carçısına, ruhunun, məənəviyyatının ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevrilir. Amma vətəndaşlıq, eyni zamanda, mövcud quruluşun

nöqsanlarını əks etdirmək, həm də cəmiyyətdəki nöqsanların bir növ poetik rəsmini çəkməkdir. Yəni vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi təkcə vətən özəlliklərinin tərənnümü deyil, bəlkə də, daha çox cəmiyyəti narahat edən problemlər barədə müəllifin “publisistik naxışları” olan poetik düşüncələridir. Vətəndaşlıq lirikasının dəyəri ondadır ki, kontenti doğma yurda sevgi ilə yoğrulduğu kimi, eyni zamanda, cəmiyyəti düşündürən taleyüklü məsələləri əhatə edir. Vətəndaşlıq lirikası şəxsiyyət, yurd sevgisi (yurddaşlıq) və bədii istedad kimi triadadan yaranır. Onun arxasında, şübhəsiz, yaradıcı insanın şəxsiyyəti (lirik “mən”), onun “vətəndaşlıq dərəcəsi” və əslində, kimliyini poetik səviyyədə necə əks etdirə bilməsi dayanmışdır.

Bəhs etdiyimiz vətəndaşlıq lirikası romantizmin bir qoludur və Azərbaycan romantizminin tədqiq tarixinə müxtəsər ekskurs zamanı onun tərkib hissələrindən biri kimi vətəndaşlıq lirikasını nəzərdən keçirərkən tədqiqat işinin bir vəzifəsinin də vətəndaşlıq lirikasının hansı konkret mövzu və problemlərdə, üslub xüsusiyyətlərində, bədii ifadə vasitələrində əksini tapdığını geniş şəkildə meydana çıxarmaq lazım gəlmişdir.

Vətəndaşlıq lirikasının əsas mövzularından biri romantizmdə olduğu kimi, xalqın öz azadlığı uğrunda poetik mücadiləsini əks etdirməsidir. Azadlıq həm romantizmdə, həm vətəndaşlıq lirikasında “lirik mən”in idealıdır. Romantizmdə azadlıq ilkin olaraq şəxsi azadlıqdan başlayır, vətəndaşlıq lirikasında ictimai azadlıq həmişə ön plandadır.

Akademik İsa Həbibbəyli “*vətəndaşlıq lirikasının sosial-fəlsəfi lirikada ehtiva edildiyini*”¹ göstərir.. Dosent V.Əyyub konkret şəkildə vətəndaşlıq lirikasını bölgüyə ayrıca daxil edir və “*əxlaqi-tərbiyəvi (maarifçi) lirika*”nı² sərf-nəzər etməklə, lirikanın belə bir funksiya daşmalı olduğunu vacib hesab etmir, poeziya ilə didaktikanı da müəyyən mənada bir arada görmür. Fikrimizcə, vətəndaşlıq lirikasının ehtiva dairəsi genişdir, o, hətta təbiət, sevgi

¹ Həbibov, İ. Romantik lirikanın imkanları / İ.Həbibov . – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s.16.

² Əyyub, V. Azərbaycan romantizmini araşdırarkən / V.Əyyub. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 17.

lirikasına da qarışa bilər, bir “vətən daşı”nda, “nar ağacım-Azəri qızı”³nda əksini tapmış olar, alt qatlarında tərbiyəvi funksiyadan xali olmaya da bilər.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları”** adlanır və bu paragrafda vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağının xalq yaradıcılığı olmasından, vətəndaşlıq lirikasından ötrü şifahi söz sənətinin əvəzəlməz mənbə rolunu oynadığından söz açılır. Göstərilir ki, bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın. Əgər poeziyada vətəndaşlıq lirikasının komponentlərinə nəzər salmalı olsaq, onun təzahür formasını *“Qürbətdə xan olunca, / Vətəndə dilən gəz”, “Vətən viran olsa da, / O, cənnətdən gözəldi”, “Vətən həsrəti çəkdim, / Gözlərimə qan gəldi”, “Qürbat yer cənnət olsa, / Yenə də vətən yaxşı”, “Gəzməyə qürbat ölkə, / Ölməyə vətən yaxşı”*⁴ beyti ilə sona çatan bayatıda da axtarib-tapmaq olar.

Şairlərimiz öz yaradıcılığında təkcə bayatılardan deyil, atalar sözləri, məsəllər, mif, əsatir, dastan, rəvayət, əfsanə və s. folklor nümunələrindən faydalanmışlar. Təsədüfi deyil ki, bu mövzuya toxunarkən ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” (bədi-estetik problemlər) adlı ikicildliyinin ikinci cildində Cəfər Cabbarlıdan belə bir sitat gətirir: *“Xalqın həyatını, onun ...güzəranını, ədəbi bacarıq və istedadını, bir sözlə, bütün xalq psixologiyasını öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun el ədəbiyyatına müraciət ediliyor”*⁵.

Azərbaycanda rübəbi şeirin qaynaqları aşığı yaradıcılığından başlanır. Aşığı yaradıcılığı sinkretik bir yaradıcılıqdır. Onun məzmunundan ayrılan vətəndaşlıq lirikası ictimai şüura, xalqın iqtisadi- sosial təkamülünə xidmət etmişdir.

Vətəndaşlıq konsepti bir təmayül olaraq poeziyada XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Əlbəttə, vətəndaşlıq

³ Araz, M. Seçilmiş əsərləri / M.Araz. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010, – s.182.

⁴ Azərbaycan bayatıları / Tərtibçilər: B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli.

Ön söz: İ.Abbaslı. – Bakı: XXI YNE, – 2004, s. – 16-17.

⁵ Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi: [2 cildə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, c.2. – 2014. – s. 338.

anlayışı daha geniş məzmun daşıyır; o, vətənin tərənnümü, vətənpərvərlik motivləri ilə yanaşı ictimai funksionallığı da özündə əks etdirir. Bu dövrdə vətəndaşlıq yalnız romantizm cərəyanını deyil, həm də tənqidi realist poeziyanın mövzusunun ana xəttini təşkil edir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı poeziyasında vətəndaşlıq motivləri sonra yaranacaq Cümhuriyyət ideyasını doğurmuş və cəmiyyəti müəyyən mənada buna hazırlamışdır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov bu dövrü xarakterizə edərkən belə bir fikrində haqlıdır: *“Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkətin yekunu olaraq tarixdə ilk dəfə parlamentli dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur*⁶.

Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikası S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq kimi istedadlı şairlərin timsalında çox güclü idi, vətəndaşlıq mövqeyi onların yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçirdi. XX əsrin 30-cu illərində S.Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərin yaranmasının əsasında məhz vətəndaşlıq mövqeyi dayanırdı. Onun “Azərbaycan” şeiri vətəndaşlıq poeziyasının ən yaxşı nümunəsi olaraq yadda qalır. Şair bu şeirində yeni bir Azərbaycan obrazı yaratmağa nail olur.

Dissertasiya işinin **“Poeziyada azərbaycançılıq və milli birlik ideyası”** adlanan ikinci fəslə iki paraqraftan ibarətdir. **“Milli məfkurənin formalaşmasında vətəndaşlıq lirikasının təsiri”** adlı birinci paraqrafta milli düşüncənin formalaşmasına vətəndaşlıq lirikasının təsiri yeni yanaşma müstəvisində tədqiq olunmuşdur. Bu bölmədə milli şüurun yaranmasında adət-ənənələrin, ritualların müəyyən rol oynadığı və milli məfkurənin ədəbiyyatdan, folklor və incəsənətdən daha çox siyasi əxlaqa, hüquqi baxışa və dövlətçiliyə yaxın olduğu göstərilmişdir.

Azadlıq özü estetik kateqoriya olmaqla yanaşı, digər mənəvi gözəlliklərə yol açır. Azad cəmiyyətdə milli şüur daha tez formalaşır, milli məfkurə daha dayanıqlı olur. Cəhalət və yalan isə milləti irəli

⁶ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – c 1. – 2011. – s. 11.

getməyə qoymur, cəmiyyətin inkişafına əsaslı şəkildə problem yaradır. Vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun azadlığı şəklində qoyulduğu kimi, millət mövzusunda da, millət və onun azadlığı bir-biri ilə bağlı şəkildə qoyulur.

60-cı illər və sonrakı nəslin nümayəndələri içində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasının ictimai məzmunu şeirdən-şeyrə daha da güclü xarakter daşımağa başlayıb. Onların ən yaxşı əsərlərinin əsas qayəsini vətəndaşlıq lirikası təşkil etmiş və ictimai məzmunlu poetik fikirlərdə vətəndaş oxucu özünü tapa bilmişdir. Bu şairlərin yaradıcılığında ictimai həyatdakı hadisələr daxili dramatizmi, psixoloji dərinliyi ilə əks olunurdu. Bu şairlərin vətəndaş pafoslu şeirlərinin Azərbaycanda milli məfkurənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

M.Arazın “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “İlhamım”, “Duman”, “Professor Gülə məktub”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Azərbaycan– dünyam mənim”, “Göyərdi”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, S.Tahirin “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Təbrizi gəzirəm, “Daha”, “Azadlıq”, “Zindanda məhbus”, “Xalq”, “Sərhəd”, “Anam Nəсібə – qızım Nəсібə”, “Bir ovuc torpaq”, “Savalan” və s. şeirləri Azərbaycanda milli təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu kontekstdən yanaşdıqda M.İsmayılın ən çox “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “İlk beşik, “İlk yuva”, “Köksümdən göyərən arzu”, “Gözümü açanda gördüm Arazam”, “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Çatacağım bir arzu var” adlı şeirlərində vətəndaşlıq pafosu üstünlük təşkil edir.

Araşdırmaçıların bir qismi (Y.Qasımbəyli, X.Kərimli, R.Qasimov və Z.İsmayıl, H.Mehdiyev və b.) M.Araz lirikasını əsasən ictimai-fəlsəfi istiqamətdə təhlil etmiş, ikinci qismi (Ə.Mustafa, S.Vəkilov, Z.Quliyeva) isə konkret nümunələrə bəzən sxematik yanaşmışlar. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.Mehdiyev Vətən konsepsiyasının təkamülünü və azərbaycançılıq məfkurəsini Məmməd Araz poeziyasında araşdıraraq, “XX əsr Azərbaycan poeziyasında Vətən mövzunu yeni, möhtəşəm bir zirvəyə məhz

Məmməd Araz yüksəltdi”⁷ qənaətinə gəlmişdir.

1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönəmində hər üç şair milli istiqlalımızın önəmli simaları olaraq azadlıq hərəkatının uğurla nəticələnməsində rol oynamışlar. Araz mövzusunı daim vətənin bütövlüyü istiqamətinə yönəldən şairlərimiz Qarabağ probleminə də əsl vətəndaşlıq yanğısı ilə yanaşmışlar. Onların yaradıcılığında həmişə Azərbaycan xalqının problemləri gündəmdə olub, Qarabağ dərdi, qaçqınlıq, köçkünlük faciəsi, xalqın müstəqillik uğrunda çekdiyi hər cür məşəqqət poetik detallarla təsirli şəkildə işıqlandırılıb.

İkinci fəslin **“Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi”** adlı ikinci paragrafında azərbaycanşünaslıq elmində formalaşmış rəyə görə azərbaycançılığın mifik düşüncədən milli özünüdərkə qədər keçdiyi bir yolda, hətta mifoloji mətnlərin də xalqın təşəkkülündə rol oynadığı göstərilir.

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, azərbaycançılıq istiqlal məfkurəsidir. Azərbaycan məhfumu coğrafi mənadan çox fikir və əməl şəklində təcəssüm edir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəriyyəçilərindən biri olan ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadəyə görə, türk xalqları içərisində dövlətçilik ənənəsi ən qədim olan ölkə Azərbaycan xalqıdır və azərbaycançılığın əsasında milli məhdudluğa imkan verməyən xalqçılıq dayanır. Akademik N.Cəfərov “Azərbaycançılığa giriş” əsərində Azərbaycan xalqının təşəkkülü, eyni zamanda, milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması prosesini izləyir, dövlətçiliyin tarixi tiplərini göstərməklə miladın birinci minilliyinin ortalarından sonra Azərbaycanda türk dövlətçiliyinin təşəkkül tapması qənaətinə gəlir.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının mayasını, cövhərini yaradan əsas mövzular azərbaycançılıq və milli birlik motivləridir. Hər üç şair öz yaşam dəyərini millətin birliyi ilə ölçmüş, yüksək bədii-estetik meyarlara cavab verən, ədəbi hadisə səviyyəsinə yüksələn şeirlər yaratmışlar.

Milli-mənəvi birliyə çağırış motivləri güclü olan M.Araz

⁷ Məmməd Araz: taleyi və sənəti: (80 illiyi münasibəti ilə məqalələr toplusu) / – Naxçıvan: Əcəmi, – 2014. – s. 20.

yaradıcılığı poetik cəhətdən geniş spektrə malikdir. Onun “Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik”⁸, “Bir ocaq başında bir isinməsək, / Sən kimə gərəksən, / Mən kimə gərək?!”⁹, “Ələyib sovur da bölünənləri..., / Dağlıya, düzlüyə bölünənləri”¹⁰ və başqa deyimlərində vətəndaşlıq lirikasına bürünmüş hisslər coşur, bütün kəskinliyi ilə fikrin dərin qatlarını şumlayır.

“Azad qardaşım var, onunla xoşam, / Mən gərək sahili sahilə qoşam”¹¹, “Sənin zirvən azadlıqdır, / o zirvənə çataram, / Savalanım, Savalan”¹² – deyən S.Tahirin üsyankar ruhlu bir çox şeirlərinin ana xəttini dil azadlığı çağırışı təşkil edir. Çünki ilk olaraq dil “azad olandan” sonra müstəqil dövlətin qurulmasından söhbət gedə bilər.

“XX əsr Azərbaycan poeziyasında səsi, nəfəsi, üslubuyla hamıdan seçilib-ayrılan, heç kəslə ortaq “malı” olmayan, başdan-başa içindəki qum saatından süzülən taleyini yazan, şeirində hər cür “yazı texnikasının” əleyhinə işləyən, nəfəsi duyulan şairlərdən olan”¹³ M.İsmayıl öz önündə M.Arazı, S.Tahiri görmüşdü. M.İsmayıl yaxın sələfləri ilə daim “müştərək mövqedən” çıxış etmişdir və bu gün öz təbiri ilə desək, yaradıcılığının “qürbət mərhələsi”ndədir (“İşdi yalan söyləsəm, / Çıxart yalanı, qürbət, / Bircə Ana– vətəniş, / Yerdə qalanı, – qürbət...”)¹⁴.

Dissertasiya işinin “**Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan ideali**” adlı sonuncu fəslə iki paraqrafdan ibarətdir. “**Vətən mövzusunə yeni poetik baxış**” adlı birinci paraqraf Azərbaycan şeirində vətən məhfumunun mahiyyətinin izahı ilə başlayır. Vətən deyəndə: a) Quzey Azərbaycanı; b) Quzeyli, Güneyli Bütöv Azərbaycan; c) Böyük Turan; ç) bəzən də, Qafqaz düşünülür. Belə ki, bu müqəddəs mövzu vaxta, xalqın taleyində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq

⁸ Araz, M. Seçilmiş əsərləri / M.Araz. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – s. 594.

⁹ Yenə orada. – s. 399.

¹⁰ Yenə orada. – s. 573.

¹¹ Tahir, S. Mən səni görmüşəm / S.Tahir. – Bakı: Gənclik, – 1967. – s. 14.

¹² AzərAzər, S.T. Əsərləri: [23 cildə] / S.T.AzərAzər. – Bakı: Zərdabi LTD, c.1. – 2012. – s. 92.

¹³ Yusifli, C. Məmməd İsmayılın bəxtinə düşən gün, yaxud budağında quş yuvası bir ağac // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 2009. №11, – s. 133.

¹⁴ İsmayıl, M. 70-dən sonra / M.İsmayıl. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 155.

ədəbiyyatımızda getdikcə daha güclü və yeni poetik xarakter almışdır.

Vətəndaşlıq lirikasında vətənə sevgi romantiklərdən başlayaraq özünü iki cür göstərir: a) tərənnüm etməklə; b) tənqid etməklə. V.Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” ikicildliyinin ikinci cildində A.Səhhəti, A.Şaiqi, C.Cabbarlını vətəni daha çox tərənnüm, tərif edərək “sevənlər” qisminə, M.Ə.Sabiri, M.Hadini isə vətəni daha çox tənqid edərək “sevənlər” qisminə aid edir.

M.Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim” (tərənnüm) və “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” (tənqid), S.Tahirin “Azərbaycan” (tərənnüm) və “Bir ovuc torpaq” (tənqid), M.İsmayılın “İlk beşik, ilk yuva” (tərənnüm), “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ” (tənqid) kimi şeirləri onların vətəndaşlıq lirikasında hər iki cəhətin birləşdiyini göstərir və bu şairlərin vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun bütövlüyü, birliyi, azadlığı şəklində təzahür edir.

Mərhum tənqidçi A.Məmmədov “Zamanla səsleşən şeirlər sorasında” məqaləsində “yaşa”, “alqış”, “gözəlsən”, “mərd atalar”, “igid oğullar”, “vüqar”, “şan-şöhrət”, “şərəf”, “günəşli diyar” “vətən eşqi”, “odlar diyarı”, “qurban olum”¹⁵, “başına dönüm”, “çanım-gözüm”, “baş əyirəm”, “sevirəm”, “sənsiz neynərəm”, “Günəşə, Aya ucalmaq”¹⁶ və s. bu kimi deklorativ, konkret məzmunu olmayan söz və ifadələrdən, təmtəraqlı ibarələrdən az-çox bəhrələnen müəlliflərə qarşı bizi gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrarolunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdıran şairləri, o cümlədən M. Arazı və onun “Azərbaycan – dünyam mənim” şeirini qoyurdu.

Tədqiqatımızın obyektı olan hər üç şairin – “*Eh, xoşbəxt olardım onda necə də, / Araz baş qoyub yata bilərdim. / Davasız, tufəngsiz bircə gecədə / Sahili sahilə qata bilərdim*”¹⁷ – deyə “Araz dili”ndə danışan M.Arazın poetik idealı “*Ortadan açılmış kitab kimidir, / Baxır Astaralar sərhəd tirinə. / Mənim qollarımı iynə-sap*

¹⁵ Məmmədov, A. Sözüümüz eşidilənədək / A.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s. 13.

¹⁶ Yenə orada. – s.19.

¹⁷ Araz, M. Seçilmiş əsərləri / M.Araz. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – s. 156.

*edin, / Tikin Astaranı biri-birinə*¹⁸, *“Bir gün köməyimə çağırısam səni / Bir də gecikməyib gələsən, qardaş”*¹⁹ – deyən S.Tahirin poetik əqidəsi və *“Gözümü açanda gördüm Arazam, / Yarım bu taydadır, yarım o tayda”*²⁰, *“Arazı qınından çəkib sıyrır gəl: / Cənublar, Şimallar bir ola bəlkə”*²¹ – deyən M.İsmayılın Bütöv Azərbaycan düşüncəsi ilə tən gəlir.

XX əsrin ikinci yarısında vətən mövzusunun fəlsəfəsini əsas etibarilə aşağıdakı sosial-mənəvi istiqamətlər təşkil edirdi: a) ana torpağın gözəlliklərinin, doğma yurdun, tarixi keçmişinin, bu gününün tərənnümü ilə bərabər cəmiyyəti narahat edən problemlərin əks etdirilməsi; b) millətin qan yaddaşını oyatmaq, onu özünə qaytarmaq, kimliyini göstərməklə milli özünüdərk duyğularının gücləndirilməsi; c) eyni soykökə malik olan ikiyə bölünmüş bir xalqın ilkin olaraq mənəvi birliyinə nail olmaq və tarixin ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin genişləndirilməsi; ç) xalqın qəlbindəki azadlıq, özgürlük hisslərini qanadlandıraraq, onun müstəqilliyinə nail olunması.

Bu fəslin “Bütöv Azərbaycan ideyası probleminin poetik inikası və rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi” adlı ikinci paragrafında bildirilir ki, ideya həmişə müəyyən bir ideala xidmət edir. İctimai həyatın, sosial mühitin qanunları bütün cəmiyyətlərdə, adətən, analogi formada inkişaf edir. Vaxtilə əyalətlərə bölünmüş və düşmən tapdağı altında qalmış qədim Prussiyalı birləşdirən kansler Otto Bismark tarixə düşdü. Birləşmək ideyasının, bütövlük idealının tarixi nümunələri mövcud olsa da, bütün xalqlar birləşməyi reallaşdırmaq imkanına malik deyillər. Elə xalqlar vardır ki, birləşmək və bütövlük onlar üçün ideala çevrilmiş, ədəbi nümunələrdə, dastan və eposlarda qalmışdır. Bu idealın həyat səhnəsindən bədii əsərlərə keçməsi, imkanların məhdudluğu ilə izah edilə bilər.

Bütöv Azərbaycan idealı uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti” ötən əsrin 50-60-cı illərindən daha güclü şəkildə yaranmaqdadır.

¹⁸ Tahir, S. Gəl görüşək / S.Tahir. – Bakı: Gənclik, – 1968. – s. 6.

¹⁹ AzərAzər, S.T. Əsərləri: [23 cildə] / S.T.AzərAzər. – Bakı: Zərdabi LTD, c.1. – 2012. – s. 390.

²⁰ İsmayıl, M. 70-dən sonra / M.İsmayıl. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 155.

²¹ İsmayıl, M. Seçilmiş əsərləri / M.İsmayıl. – Bakı: Azərəşr, – 1992. – s. 12.

Əslində, bu “cəbhə” sovet dövründən də qabaq M.Ə.Sabirin “Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün” şeiri ilə açılmış, on illər sonrası M.Şəhriyarın “Türk övladı qeyrət vaxtıdır” S.Vurğunun “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə”, S.Rüstəmin “Könlümə Təbriz düşdü”, “Təbrizim”, RRzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, B.Vahabzadənin “Gülüstən”, “İstiqlal” şeirləri ilə bir də özünü xatırlatmış və M.Gülgünün “Mənim ey dost...”, X.R.Ulutürkün “Qalx ayağa, Azərbaycan”, S.Tahirin “Bir ovuc torpaq”, M.Arazın “Oxuyan Təbriz”, M.İsmayılın “Savalanda yatan igid” və digər söz ustalarının (B.Azəroğlu, Ə. Tudə, M. Aslan, N.Həsənzadə, M. Yaqub və b.) poetik mətnləri ilə daha da möhkəmlənmişdir.

V.Yusifli 1960–2000-ci illərin şeir yaradıcılığından bəhs edərkən bütöv (böyük) Azərbaycan ideyasını ön plana çəkən M.Araz və S.Tahirin lirikasına müraciət edir.

“Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz” məqaləsində filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli şairin vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətinə varmağa, alt qatlarını açmağa çalışır. Lakin bütün bunlar ölkə şairlərinin avanqard dəstəsinin cənub mövzusunə və bütöv Azərbaycan ideyasına həsr olunmuş şeirləri barəsində, əlbəttə ki, tam təsəvvür yaratmır, xüsusən də, bu mövzuda yüksək milli-vətənpərvərlik pafosuna malik poetik deyimlərin müəllifi olan M.İsmayıl yaradıcılığı S.Tahir və M.Arazla müqayisədə az işıqlandırılmışdır. Ümumilikdə götürsək, əgər M.Araz öz bütöv Azərbaycan idealını əsasən Araz çayına istinadən, onun obrazını yaradaraq qələmə alırdısa, S.Tahir yaradıcılığında bunun ən çox Təbrizin təmsalında edildiyini görürük və S.Tahir lirikasında Cənub mövzusunun spektri daha genişdir.

M.İsmayılın da ictimai motivli şeirlərinin əksəriyyətində Cənub mövzusu başlıca yer tutur. Bu tipli şeirlərdə nədən danışılırsa-danışılın, çox zaman Cənub məsələsi hansısa bənddə hökmən “gündəmə” gəlir.

M.Araz “İstiqlal marşı”, “Bizi Vətən çağırır”, “Ata millət, ana millət, ağlama” və s.; S.Tahir “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Bir ovuc torpaq” və i.a.; M.İsmayıl “Odlar diyarı” silsiləsində və digər bu qəbildən olan şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və

bölünməzliyi ideyasının avanqardları kimi çıxış edirlər.

Burada qeyd edilir ki, rəmzi fəlsəfi-poetik fikir sənət əsərinə yeni və fərqli bir məzmun gətirir. Sənət əsərinin gerçəkliyi hansı forma və məzmununda ifadə etməsi sənətkarın elm-fəlsəfi ümumiləşdirməsinin səviyyəsindən asılıdır. İdeyanın metaforik şəkildə verilməsi, lirik düşüncənin ifadəsinə müxtəlif “fora”lar tətbiq etmək, əslində yaradıcı təxəyyülün əlaqə imkanlarından asılı olaraq meydana çıxır. Gerçəkliyin simvolik ifadəsi, bədii ədəbiyyatda rəmzlərdən istifadə olunması, yəqin ki, dilin imkanları qədər, elə təfəkkürün, şüurun özündən də asılıdır. Təfəkkür gerçək həyatdan alınan külli miqdarda informasiyaları simvolik, metaforik dilə çevirməzsə, bu informasiyaları deşifrə edə bilməz.

Azərbaycan romantizminin nümayəndələri A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, həmçinin Ə.Hüseynzadə və başqaları bədii simvolikadan bir neçə formada istifadə etmişlər. Məsələn, M.Hadi hürriyyəti “can alan gözəl”, “məhbub” Ə.Hüseynzadə “afəti-can”, “canan” adlandırmışlar. Romantiklər vətəni “dünya gözəli”, “qızıl alma”, “gözəl mələk” və başqa adlarla simvolizə etmişlər.

Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın taleyində ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. Bəlli olduğu kimi 1813-cü ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Gülüstən müqaviləsindən on beş il sonra Türkmənçay müqaviləsi ilə tam şəkildə Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənub hissəsi isə İranın tərkibinə daxil edildi.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan ustad şairimiz M.Arazın müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılınıcı” və başqa şeirlərində digər şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz çayının obrazı yaradılmışdır. Cənub mövzusunda yazarkən də M.Araz rəmzi- metaforik üsluba üstünlük vermişdir.

S.Tahir nədən yazırsa yazsın, Bütöv Azərbaycan idealını unutmur, bu və ya digər şəkildə həmin ideyanı şeirində əks etdirir. Göy göldən yazırsa, Urmiyanı unutmur. Onun Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə, dağlarına, göllərinə yazdığı şeirlərdə də Bütöv Azərbaycan ideyası ifadə olunmuşdur: “Təbrizim”, “Ərdəbil”, “Sərab”, “Savalan”, “Dəlidağ”, “Ərk qalası”, “Səhəndim”, “Araz”

kimi şeirlərini misal göstərmək olar.

M.İsmayılın “Mən şair deyiləm...”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Bu günlərin nəğmələri” kimi şeirlərində də Bütöv Azərbaycan ideyasının simvolik şəkildə ifadəsinə dair fraqment şəklində də olsa, ayrı-ayrı misralar var.

K.Q.Yunqun: “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşmirlər, demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin”²² – fəlsəfi düsturunu Bütöv Azərbaycan ideali müstəvisində tədqiqat obyektimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən şərh etsək, belə bir qənaət hasil olur ki, müəyyən mənada “əksliklər” vəziyyətində olan Güney Azərbaycan və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə – M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində müddəa və tezislər şəklində ümumiləşdirilmişdir. Aparılan təhlillərdən aydın olmuşdur ki, çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası mühüm inkişaf yolu keçmiş, mövzu və problematika baxımından özündən əvvəlki vətənpərvərlik poeziyasından fərqlənmiş, dövrü və mühiti özündə ehtiva edən əhəmiyyətli orijinal sənət nümunələri yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası uzun bir tarixi yol keçsə də, onun inkişafında akme – çiçəklənmə tədqiq etdiyimiz bu üç şairin yazıb-yaratdığı dövrdə xüsusilə güclənmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi əlaqə vardır. “Vətəndaşlıq” ideyası lirika obyektinə çevrilməmişdən əvvəl bir vəzifə tək, cavabdehlik daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin ictimai fərd kimi formalaşmasını tələb edir. Vətəndaş şair xalqın arzu və istəklərinin carçısına, ruhunun, mənəviyyatının ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevrilir.

Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları araşdırılaraq belə bir qənaət hasil edilmişdir ki, lirik düşüncə, o cümlədən vətəndaşlıq

²² Юнг, К. Г. [пер. с нем. М.А.Собуцкого]. К. Г. Юнг. – Москва: АСТ, – 2009. – с. 210.

lirikası öz qidasını ilk öncə şifahi xalq ədəbiyyatından, xalq yaradıcılığından almışdır. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad lirikasında vətəndaşlıq ideyası və motivləri özünün konseptual bədii həllini tapmışdır.

Aparığımız tədqiqat nəticəsində belə bir fikir hasil olmuşdur ki, dövrün ictimai-siyasi prosesləri fonunda ədəbi mühitdə vətənpərvərlik, azərbaycançılıq və milli birliyə çağırış motivlərinin, Bütöv Azərbaycan idealının tərənnümünün bədii yaradıcılığa gətirilməsi artıq zərurətə çevrilmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizi, əsl vətənpərvərliyi, Bütöv Azərbaycan idealını tərənnüm edən vətəndaşlıq lirikası, xüsusilə də, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərmişdir.

Dissertasiya işində bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bütün etik və estetik cəhətləri, fərdi və ictimai xüsusiyyətləri nəzərdən keçirildiyi zaman aşkar edilmişdir ki, ədəbiyyata gəlişlərində müəyyən vaxt fərqləri olsa da, gənc nəsildə milli şüuru, dövlətçilik ənənələrini formalaşdırmaq istiqaməti onların vətəndaşlıq lirikasının oxşar xüsusiyyətləridir. Onların əsərlərindəki vətəndaşlıq mövqeyi, milli kimlik düşüncəsi öz mədəniyyətinin və xalqının keşiyində duran əsgərin silahı rolundadır, bu şairləri ortaq məxrəcə gətirən əsas cəhətlərdən biri də budur. Hər üç şair üçün yaşadığı cəmiyyəti narahat edən problemləri qələmə almaq, xalqın qarşısında duran tələyüklü məsələləri, xalqın mənəvi yaşantılarını işıqlandırmaq prioritetdir. Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bir mühüm cəhəti də qoyulan problemlərin aktuallığının daim gündəmdə olmasında, həmçinin onların mövzuya yanaşma tərzinin poetik xarakterindədir.

Belə qənaətə gəlinmişdir ki, bu sənətkarlar “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsini, çətin ayaqda milləti ayağa qaldırmaq missiyasının aliliyini daim önə çəkmişlər. Onlar milli dəyərlərimizin yaşamasında, milli məfkurəmizin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Müəyyən edilmişdir ki, bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası vətən tarixindəki coğrafi-siyasi parçalanmanın, bütün milli-fiziki ayrılıqların ruhən daha ağır fəsadlara gətirib çıxarmasının qarşısını almaqda, “parçala, hökm sür” siyasətinə qarşı milli-mənəvi birliyimizin qorunub saxlanmasında, xalqın mənəvi deqradasiyasının

qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat işinin obyektı olan vətəndaşlıq mövqeyindən yazılmış şeirlər, eyni zamanda, toplumun gen təmizliyinin və qan yaddaşının qorunmasına yardımçı olmuş, uzun illər boyunca xalqı azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə hazırlamışdır.

Tədqiqat işində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikasını vətəndaşlıq mövqeyindən ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmağa cəhd göstərilmişdir. Onların şeirləri ictimai- fəlsəfi kontekstdə təhlilə cəlb edilmiş, deyilən fikirlər konkret nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda hər üç şairin ədəbi-nəzəri, ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasında rol oynayan amillər, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə onların münasibətləri, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə düşüncələri faktik materiallar əsasında nəzərdən keçirilərək ümumiləşdirilmiş, vətəndaşlıq lirikasının təbiətindən doğan ideya və mövzular aləmi müasir elmi-metodoloji səviyyədə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, onların şeirlərində xalq yaradıcılığından bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rol oynamışdır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik “xalq mövzusu” və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənəsb deyildir. Vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm məsələsinə xüsusi diqqət edilərək, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl poeziyası əsasında misallarla təsdiq edilmişdir ki, həqiqi vətənpərvərlik şeirləri bütün hallarda poetik şəkildə, hay-küysüz, səmimi bir dillə ifadə olunaraq oxucunu tam şəkildə öz təsir dairəsinə alır və gurultulu, ibarəli, şüar xarakterli “şeirlər” əsl vətəndaşlıq lirikasına yaddır.

Tədqiqat işində müəyyən edilmişdir ki, M.Araz və S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə olaraq azərbaycançılıq motivləri, M.İsmayılın şeirlərində eyni motivlərlə bərabər turançılıq ideologiyası mühüm yer tutmuşdur. M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və başqa görkəmli şairlərin Cənub mövzusunda yaratdıqları poetik ənənələr XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən də, altmışıncı illərdən sonra M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl yaradıcılığında məcazi məna daşıyan simvolikaların timsalında rəmzi-metaforik, fəlsəfi-poetik ifadələrlə parlaq şəkildə əksini taparaq yeni bir mərhələyə qalxmışdır.

Tədqiqat işinin nəticəsi göstərmişdir ki, vətəndaşlıq lirikasının tədqiqata cəlb edilməsi, məzmun cəhətdən yeni poetik aspektdə dəyərləndirilməsi aktual və əhəmiyyətli məsələdir. Çünki vətəndaşlıq lirikası, əslində, hər bir milli ədəbiyyatın mayası, cövhəridir. Bu baxımdan vətəndaşlıq lirikasının gələcəkdə də tədqiqata cəlb edilməsi, araşdırma obyektı olması tamamilə məqsədəuyğundur və müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən biri M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasını yeni tədqiqatlar əsasında təhlil obyektı kimi götürmək, müasir oxucunu düşündürən, düşünməyə vadar edən araşdırma kimi ədəbi və elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu, müddəaları və başlıca elmi yenilikləri müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində əksini tapmışdır:

1. Əzizxanlı Q.N. XX əsrin ikinci yarısı: vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi və surroqat patriotizm // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 29-30 aprel 2016, – 2016, –s. 1119-1120.
2. Азизханлы Г.Н. Социальный контент в Азербайджанской гражданской лирике второй половины XX века (на основе творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира Азербера, Мамеда Исмаила) // – Киев: Мова і культура (язык и культура) науковий журнал, – 2016. випуск 22, том V (182), –с .165-173.
3. Azizxanlı K.N. XX. Yüzyılın ikinci yarısında Azərbaycanda vətəndaşlıq coşkusunda sosial içerik (Örnekler Mehmet Araz, Söhrab Tahir ve Mehmet İsmailden alınmıştır) // –Ankara: Bilimsel Eksen, 2017. № 20, –s. 111-122.
4. Əzizxanlı Q.N. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi (M.Araz, S.Tahir AzərAzər, M. İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi jurnalı, – 2017. № 3 (31-ci cild), –s. 163-170 .
5. Əzizxanlı Q.N. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəşri, – 2017. № 15, –s. 288 - 296.
6. Əzizxanlı Q.N. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli birlik motivləri (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəşri, – 2017. № 18, – s. 371-379.
7. Əzizxanlı Q.N. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə və azərbaycançılıq (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri jurnalı, AR Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin nəşri, –2017. № 4, – s. 131-136.
8. Əzizxanlı Q.N. Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq

yaradıcılığı problemi //

Müasir dünyada integrasiya və elmin aktual problemləri Respublika Elmi konfransı, –Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, – 22-23 dekabr 2017, – 2017. – s. 62-67.

9. Əzizxanlı Q.N. Müasir Azərbaycan poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası // –Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi jurnalı, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşri, – 2018. № 1, – s. 179-188.
10. Əzizxanlı Q.N. Çağdaş poeziyada Bütöv Azərbaycan idealının poetik tərənnümü“ // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX Beynəlxalq elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-4 may 2018, –2018. – s. 199-201.
11. Əzizxanlı Q.N. Məmməd Araz poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası // Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Beynəlxalq elmi Konfransı, Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 14-15 may 2018, – 2018. – s. 238-240.
12. Azizkhanli Q.N. Romanticism in the context of the civil lyric // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, – Київ: Видавний дім Гельветика, 24-25 січня 2020, – 2020. – с. 86-89.
13. Азизханлы Г.Н. “Идеолого-эстетические, теоретические основы гражданской лирики” // – Kiev: Вчені записки (Ученые записки), науковий журнал, – 2020. том 31, № 4, частина 4, – с. 85–90.

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 dekabr 2021-cu il tarixində saat 15:00 da AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05– Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas Bina, IV mərtəbə. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtorefratın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "19" noyabr 2021- ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.11. 2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 38 516

Tiraj: 100